

Bruegels wereld in Brussel

- Pedagogisch dossier -

- 2de graad van het lager onderwijs -

De informatie in dit dossier kan ook interessant zijn voor leerlingen van de 3de graad.

<https://www.erfgoedklassen.brussels/lesmateriaal/bruegel-brussel/>

u

urban.brussels

Erfgoedklassen en Burgerschap • beheerd door de vzw Paleis van Keizer Karel • Koningsstraat 2-4, 1000 Brussel
Ondernemingsnr. R.P.R. Franstalige ondernemingsrechtbank Brussel : 0463.156.291
erfgoedklassen@coudenberg.brussels • www.erfgoedklassen.brussels • +32 (0)2 563 61 79
IBAN BE90 7360 3156 0632 BIC KRED BEBB

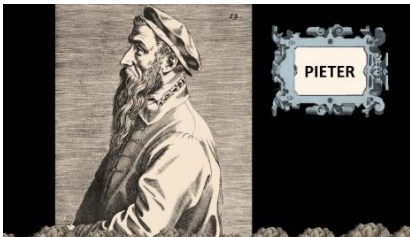
Als je met je leerlingen deelnam aan de activiteit over Bruegel en de 16de eeuw, herhaalt dit pedagogisch dossier de grote lijnen van de activiteit en stelt het enkele bijkomende activiteiten voor om met het thema in de klas verder aan de slag te gaan.

Als je de activiteit niet volgde, vindt je in dit dossier heel wat informatie die als inleiding op het thema Bruegel en de 16de eeuw kan dienen. Je vindt onder elk onderdeel de weblinks naar de gerelateerde dossiers die je autonoom met je leerlingen kan gebruiken.

Het leven van Bruegel	1
1. Informatie.....	1
2. Uitbreidingsmogelijkheden	3
Brussel in de 16de eeuw – De kaarten	3
1. Informatie	3
2. Oefeningen en bijkomende ateliers	5
3. Informatie en gerelateerde bezoeken (andere educatieve diensten)	5
De architectuur in het 16de-eeuwse Brussel en in de schilderijen van Bruegel	6
1. Informatie.....	6
2. Oefeningen en bijkomende ateliers.....	8
Een werf in de 16de eeuw	8
1. Informatie.....	8
2. Oefeningen en ateliers	9
‘Aan tafel!’ in de 16de eeuw	10
1. Informatie.....	10
2. Oefeningen en bijkomende ateliers	13
Andere thema’s	14
Bronnen van de afbeeldingen	15

1. Informatie

- De dag van de activiteit begon met een een visuele reis door het leven van de schilder.

1		Bruegel is een heel bekende schilder. Toch ontbreekt er heel wat informatie over hem: zo kennen we bijvoorbeeld zijn geboortedatum niet. Volgens een aantal documenten werd hij in 1551 in de St.-Lukasgilde ingeschreven, de vereniging van schilders in Antwerpen. Dat betekent dat hij toen zijn leertijd had beëindigd: deze opleiding wordt meestal beëindigd rond de leeftijd van 25 jaar. Op die manier vermoedt men dat Bruegel rond 1525 is geboren.
2		Bruegel vertrok daarna voor een grote reis naar Napels. In die tijd zijn Italië, zijn schilders en zijn ruïnes erg in de mode.
3		Hij steekt de Alpen te paard over en maakt een groot aantal tekeningen onderweg.
4		Hij maakt een stop in Rome waar hij waarschijnlijk het Colosseum heeft gezien. Zijn Toren van Babel lijkt er een beetje op.
5		Pieter sprak Diets, een oude vorm van het Nederlands dat hier gesproken werd. Hij zal hoogstwaarschijnlijk ook Frans begrepen hebben (oud-Frans uiteraard), want dit was de taal van de heersers.
6		Wie waren de heersers? België bestond nog niet. We maakten deel uit van de Spaanse Nederlanden die tijdens het leven van Bruegel geregeerd werden door Keizer Karel V en later door diens zoon Filips II. Ze woonden geen van beide in Brussel, maar verbleven hier af en toe. Het was de halfzus van Filips II, Margareta van Parma, die onze regio in hun naam bestuurde.

7		Een andere zekerheid is dat Bruegel in 1563 in Brussel komt wonen. Hij trouwt met de dochter van zijn vroegere leermeester Pieter Coecke van Aalst, een hofschilder. Het hof situeert zich namelijk in Brussel en is de plaats waar de heersers wonen, maar ook alle belangrijke personen rondom hen. Bruegel trouwt in de Kapellekerk. Die informatie kennen we dankzij het huwelijksregister van de parochie.
8		Zijn vrouw heette Mayken Coecke, een kunstenares die zich specialiseerde in het schilderen van miniaturen. Dit zijn kleine schilderijtjes waarmee de met de hand gekopieerde boeken werden versierd. Ze had dit waarschijnlijk van haar moeder Mayken Verhulst geleerd. Pas op: de dame op de afbeelding hiernaast is niet Mayken Coecke maar wel een andere miniatuurkunstenares uit dezelfde periode. Het staat hier als voorbeeld.
9		Sommige zeggen dat het koppel in de Hoogstraat woonde in het huis dat nu het 'Bruegelhuis' wordt genoemd. Wat zeker is, is dat dit huis twee generaties later eigendom was van de familie. Specialisten zijn echter van mening dat de familie eerder in de buurt van de Bogaardenstraat woonde, in de wijk van Manneken-Pis.
10		Pieter en Mayken kregen 3 kinderen: een dochter, waarover we niets weten, en 2 zonen: Pieter en Jan. De zonen werden ook schilders. Pieter krijgt de achternaam de Jonge. Zijn vader noemen we dan de Oude. Jan is de eerste met deze naam en krijgt de Oude bij zijn naam. Hun schilderijen lijken heel sterk op die van hun vader.
11		Nochtans hebben Pieter en Jan hun vader niet goed gekend, Pieter Bruegel de Oude stierf namelijk al in 1569. De kinderen waren dan nog heel klein. De begrafenis was zoals zijn trouw in de Kapellekerk. Ook moeder Mayken stierf niet lang daarna. Het is waarschijnlijk de moeder van Mayken geweest die haar kleinzonen heeft leren schilderen. Dankzij de schetsen die achtergebleven waren in het atelier, leerden ze de werken en de stijl van hun vader kennen.
12		Hoe ziet Bruegel eruit? Fotografie bestond nog niet in de 16de eeuw, maar er zijn wel twee (vermeende) portretten. Het eerste kan je hiernaast zien. Een personage lijkt over de schouder van de schilder te kijken. We zien hier waarschijnlijk een toekomstige klant, een opdrachtgever. Het is een tekening met een zelfportret van Bruegel aan de linkerkant. Een tweede afbeelding vind je op nummer 1 in de afbeeldingenlijst. Het is een gravure die heel bekend is,

		maar na de dood van Bruegel werd gemaakt. Mogelijk strookt die afbeelding dus niet met de realiteit.
13		Het is niet alleen voor de liefde dat Bruegel in Brussel komt wonen. Margareta van Parma en haar hof verbleef regelmatig in het Coudenbergpaleis. Rondom het paleis woonden trouwens ook de belangrijkste mensen van de stad. Bruegel kwam hiernaartoe om klanten te zoeken.
14		Koos Bruegel zelf wat hij schilderde of moest hij de verzoeken van zijn opdrachtgevers volgen? Waarschijnlijk een beetje allebei. De schilderijen waarvan we zeker zijn dat ze door Bruegel zijn geschilderd, herken je uit de duizenden. Hij hield er bijvoorbeeld van om vele minuscule details te schilderen. Eén van zijn klanten vertelt dat hij uren voor een schilderij kon staan om beetje bij beetje alle kleine elementen te ontdekken die bijna onzichtbaar zijn voor het blote oog.
►	De referenties van alle afbeeldingen staan op pagina 17.	

2. Uitbreidingsmogelijkheden

- Tijdens de activiteit hebben we een tijdslijn afgerold om voor de leerlingen zo het verleden tastbaar te maken. Met je klas zou je een tijdslijn kunnen knutselen om afbeeldingen aan op te hangen.
- Je kan ook een identiteitskaart van Bruegel met je leerlingen maken.

Brussel in de 16de eeuw – De kaarten

1. Informatie

✦ Er bestaan twee kaarten van Brussel uit de 16de eeuw.

- De kaart van **Deventer** (1550) bekijkt de stad en de dorpen errond: [website van het KBR](#)
- De kaart van **Braun en Hogenberg** (1572) stelt op een gedetailleerde wijze de stad en haar stadsmuur voor (het centrum vandaag): [website van het KBR](#)

✦ Hoe ziet Brussel er in de 16de eeuw uit?

De stad in zijn omgeving (Deventer)

- Het gebied op de kaart van Deventer loopt van Laken (in het noorden) naar het noordelijke deel van Ukkel (in het zuiden) en Anderlecht (in het westen) tot de huidige wijk van de Squares (in het oosten).
- De kaart toont ons een stad volledig omgeven door platteland. De lange “gang” (de donkere strook op de kaart) komt overeen met de Zennevallei. Je kan duidelijk de kronkelige rivier op de kaart zien. In het noorden van de stad is het kanaal van Willebroek in volle ontwikkeling. Dit moet de handel tussen Brussel en de zee vergemakkelijken.
- Aan de poorten zien we telkens groepjes huizen (kleine boerderijen) en religieuze gebouwen. Deze poorten leiden van Brussel naar de belangrijkste buursteden (vb. de Naamsepoort leidt naar Namen).
- In het oosten zie je de Maelbeek en de aaneenschakeling van vijvers. De vijvers werden aangelegd in de buurt van beekjes om de waterloop van de rivier en de viskweek te regelen.
- Het stratenpatroon op de kaart is kronkelig. De stad is organisch gegroeid waardoor er geen specifiek patroon zichtbaar is.

In de stad (Braun en Hogenberg)

- De stad (georiënteerd op het zuidoosten) wordt omringd door een peervormige stadsmuur met 8 poorten.
- De kaart is gedetailleerd getekend. In de kronkelige straatjes onderscheiden we huizen die tegen elkaar lijken te zijn geplakt en stadspaleizen (herkenbaar aan hun binnenhof). Mogelijk toont de kaart het niet duidelijk genoeg, maar we hebben tijdens de wandeling ook ontdekt dat de straten smal waren.
- In de stad was er toen nog veel groene ruimte.
- De haven is duidelijk herkenbaar dankzij de schepen en de hijskranen van een scheepswerf.

Coudenbergpaleis

Een stadspaleis

De (scheeps)werf

2. Oefeningen en bijkomende ateliers

Voor de 2de en 3de graad lager onderwijs

- De legende van de kaart van Deventer: [hier](#)

Voor de 3de graad lager onderwijs en 1ste graad secundair onderwijs

- De kaart van Braun en Hogenberg - De stadspoorten in detail: [hier](#)

3. Informatie en gerelateerde bezoeken (andere educatieve diensten)

✦ Pedagogische dossiers van de Musea van de stad Brussel

- Brussel in de middeleeuwen - 1. De stedelijke ruimte: ontstaan en ontwikkeling: [hier](#)
- Een blik op de stedenbouwkundige ontwikkeling van Brussel: [hier](#)

✦ De Hallepoort

- Pedagogisch dossier: [hier](#)

1. Informatie

Hoe herkennen we de gebouwen uit deze eeuw?

- De huizen zijn hoog en smal. Hun topgevel, het bovenste gedeelte van de gevel onder het dak, is op de straatkant gericht.
- De belangrijkste gebouwen zijn met baksteen en natuursteen gebouwd, de andere hebben houten structuren. Sommige gevels hebben een beschermingslaag op basis van kalk.

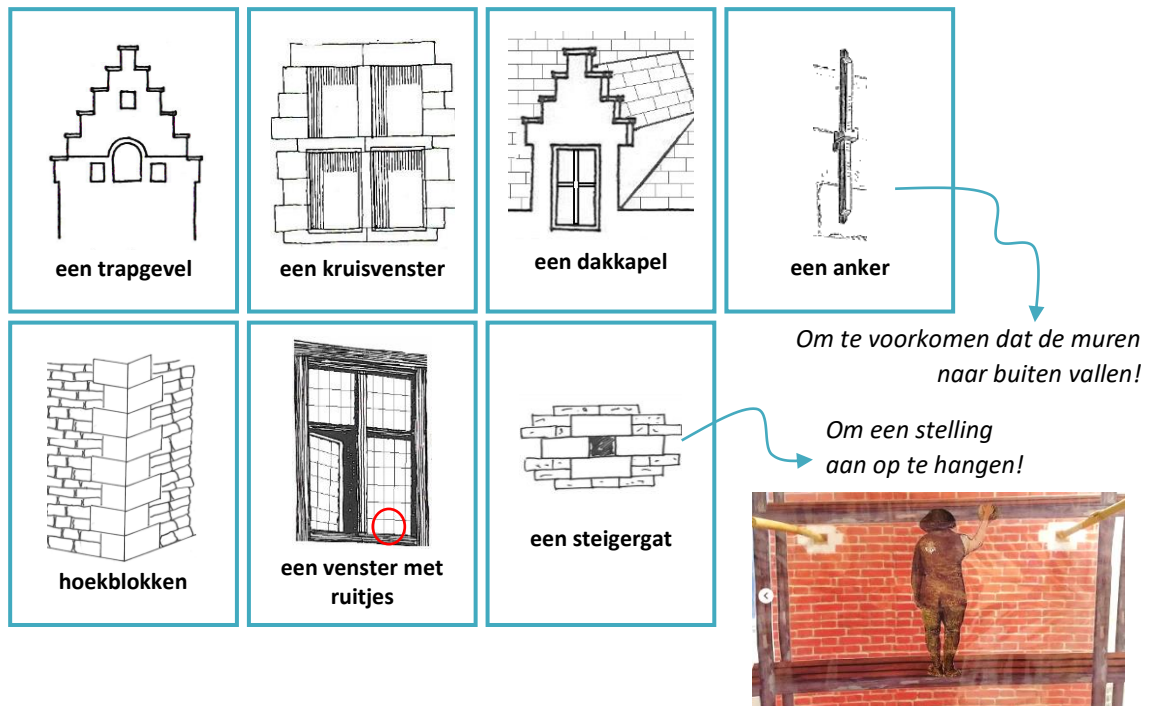

Detail uit *Het gevecht tussen Carnaval en Vasten*, 1559

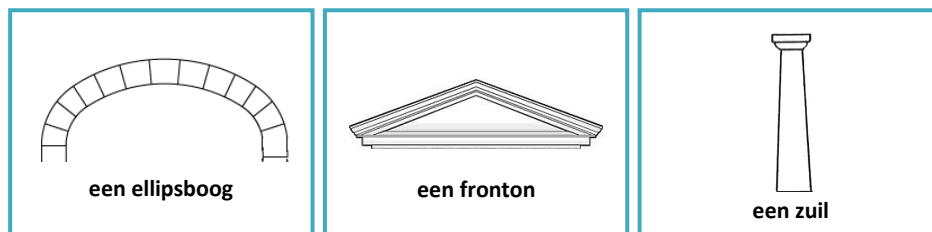
- De rijkste mensen woonden dicht bij het Coudenbergpaleis in **stadspaleizen**. Deze bestaan uit meerdere gebouwen georganiseerd rond een binnenplein. Dankzij de **overdekte galerijen** kon je daar beschut wandelen.
- We observeerden het Hotel Ravenstein, een gebouw uit het einde van de 15de eeuw en begin 16de eeuw.

- We herkennen er architecturale elementen die typisch zijn voor de middeleeuwse architectuur in onze streek.

- En ook andere elementen onder invloed van Italië waar de oudheid erg in de mode was op dat moment.

2. Oefeningen en bijkomende ateliers

Voor de 2de en 3de graad lager onderwijs

- Bekleed een 16de-eeuwse gevel ► [hier](#)
- Knutsel een 16de eeuws huis ► [hier](#)
- Knutsel een huis op het platteland ► [hier](#)

Voor de 3de graad lager onderwijs

- Wandeling in het centrum van Brussel om architectuur te ontdekken uit de tijd van Bruegel
 - Boekje voor de leerling: [hier](#)
 - Boekje voor de leerkracht: [hier](#)

Een werf in de 16de eeuw

- Aan de hand van *De toren van Babel* konden we de stad in de 16de eeuw tonen en een stuk straat creëren. Het is dus de ideale gelegenheid om dit schilderij verder in detail te ontdekken.

1. Informatie

- De *Toren van Babel* is een heel oud verhaal uit de bijbel. Koning Nemrod, afstammeling van Noah, beslist om een toren te bouwen die tot aan de hemel zal reiken. De mensen spreken op dat moment allemaal dezelfde taal. God vindt het plan hoogmoedig (ijdel). Hij straft hen door alle medewerkers een andere taal te laten spreken. Op die manier wordt de samenwerking heel moeilijk en stopt de bouw. Daarom gebruiken we in het Nederlands het woord *babbelen* (*babeler* in het Frans) voor tetteren, kletsen. Vandaag identificeren we Babel met Babylon, een stad in Mesopotamië (vandaag Irak).
- Bruegel heeft geen personages uit de tijd van Babel genomen maar wel uit zijn eigen tijd. Dit schilderij toont ons dus een bouwwerf uit de 16de eeuw op een vrij gedetailleerde wijze. Op die manier kunnen we ons ook voorstellen hoe de werf van de kapel van het Coudenbergpaleis eruit zag, die in de tijd van Bruegel werd verbouwd.
- Op het voorplan zien we koning Nemrod die komt kijken of de werken wel goed vooruit gaan in de steengroeve. Het schilderij is een opeenvolging van verschillende scènes. We ontdekken er de bouwmaterialen (natuursteen, baksteen, zand en kalk), hoe ze werden getransporteerd en hoe ze werden gebruikt. We zien verschillende beroepen van de bouw en ook enkele details uit het dagelijkse leven op een werf.

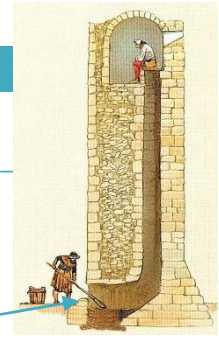

De toren van Babel 1563

2. Oefeningen en ateliers

- ▶ Bekijk het schilderij in extra hoge kwaliteit op de website van Inside Bruegel ▶ [hier](#)
- ▶ De personages op een werf – Wie is het?-spel ▶ [hier](#)
- ▶ Welke materialen worden voor De Toren van Babel gebruikt? ▶ [hier](#)
- ▶ De beroepen en werktuigen: wie is wat en wat is wat? ▶ [hier](#)
- ▶ De werf in de 16de eeuw en vandaag in De Toren van Babel ▶ [hier](#)

Aan tafel! in de 16de eeuw

1. Informatie

- We onderzochten 7 objecten in de tentoonstellingskasten van het museum van het Coudenbergpaleis. Veel van de objecten stammen uit dezelfde eeuw als Bruegel, maar sommige dateren van vroeger of later. Ze werden gevonden in de **beerputten** van het paleis.

Om te drinken

Een glas	Een pint
 ◀ Een delicaat en breekbaar object, moeilijk om te maken. Het staat niet op de tafels van boeren op de schilderijen van Bruegel, wel op de tafel van de rijken.	 ◀ Gemaakt uit aardewerk, het is een beetje massiever en minder moeilijk om te maken. We vinden het terug op de boerentafels van Bruegel. Pas op: de wit-blauwe decoratie is van een latere periode. Bij Bruegel vinden we eenvoudigere pinten uit aardekleuren.

Een kruikje

Om te bewaren, gieten en over te gieten

Een fles	Een kruik	Een kruikje
 ◀ In het paleis, niet bij boeren.	 ◀ In een kruik worden vloeistoffen bewaard die daarna worden overgegoten in een kruikje om aan tafel te gebruiken.	▲ Afhankelijk van zijn grootte dient het kruikje om te gieten of om uit te drinken.

- Na het bakken worden objecten uit aardewerk bedekt met een laag glazuur: een vloeistof van mineralen. Het object wordt een tweede maal gebakken waardoor de glazuur uithardt. Deze vernis beschermt de oppervlakten van het objecten zodat vloeistoffen niet in de wanden kunnen binnendringen.

Uit de buurt van de tafel

Hoeveel pootjes ☺ ?

	Een grape (kookpot met 3 pootjes) De kookpot wordt op het vuur gezet, hij blijft in de keuken.
	Een teil Het is een object in de vorm van een bord met een tuit. Deze diende om melk af te romen (de room komt naar de oppervlakte waarna het er wordt afgeschept).

- We zoeken vervolgens vaatwerk op twee schilderijen uit de 16de eeuw. Bruegels wereld in Brussel – Pedagogisch dossier - Pagina 10 van 18

Aan tafel met de rijken

Banket der Monarchen, Alonso Sánchez Coello, 1579

**metalen
kruikje**
(tin of
zilver)

**metalen
bord** (tin
of zilver)

vork
Hij is nog
nieuw en
heel
zeldzaam.

**glas en
karaf**
(uit glas
of uit
kristal)

glazen fles
dezelfde als
in het
Coudenberg-
paleis

Aan tafel met Bruegel

De boerenbruiloft, 1567

Om vloeistoffen te bewaren, te gieten en uit te drinken

We vinden dezelfde objecten als degene die we in het museum ontdekten.

de kruik

het kruikje

de pint

Om eten te serveren

Het bord voor vloeibaar voedsel. Het bord is heel nieuw, het dateert van de 16de eeuw.

De eetplank: een houten plank voor vast voedsel.

Een stuk brood dat men enkele dagen heeft laten hard worden.

Men gebruikten het oude, harde stuk brood om mee te eten. Hieronder ontdek je waarom het niet kon met een vork of een lepel. Aan de tafel van de rijken aten ze dat stuk brood niet op na gebruik, men deelde het uit aan de armen.

Het bestek

het mes

Je bracht dit mee. Vaak werd het aan de riem gedragen.

de houten lepen

Die bracht men soms ook mee.

Nog geen vork op de tafel bij het gewone volk. Het is op dat moment nog een duur en zeldzaam gebruiksvoorwerp. Hij wordt gebruikt om eten te serveren, nog niet om te eten.

- De eettafel bestond vaak uit een houten blad met schragen. Ze werd pas opgezet bij het eten.
- Er lagen geen servetten op tafel. Je veegde je mond af met de rand van het tafellaken.

- Nadat we het tableau vivant hebben gemaakt, hebben we gevraagd wie dat personage zou kunnen zijn dat wat rijkelijker gekleed was op de Boerenbruiloft.

Het zou Bruegel kunnen zijn. Enkele specialisten vertellen dat hij graag incognito aanwezig was op dorpsfeesten op zoek naar inspiratie voor zijn schilderijen.

2. Oefeningen en bijkomende ateliers

- Bekijk het schilderij in extra hoge kwaliteit op de website van Inside Bruegel ► [hier](#)
- Bekijk het Banket der Monarchen ► [hier](#)
- Tafeltje dek je! (vanaf de 1ste graad lager onderwijs) ► [hier](#)
- Aan tafel met Bruegel ► [hier](#)
- Aan tafel met de rijken ► [hier](#)

Andere thema's

Zich kleden (2de en 3de graad lager onderwijs)

- ▶ 1. De kleding van de boer – informatie ▶ [hier](#)
- ▶ 2. Kleed een boer aan ▶ [hier](#)
- ▶ 3. De boer zijn accessoires ▶ [hier](#)

De spelen (2de en 3de graad lager onderwijs)

- ▶ *De kinderspelen* ▶ [hier](#)

De spreekwoorden (3de graad lager onderwijs)

- ▶ *Nederlandse spreekwoorden* – het schilderij met alle spreekwoorden ▶ [hier](#)
- ▶ *Nederlandse spreekwoorden* – Oefening om oude spreekwoorden te begrijpen ▶ [hier](#)

De maanden en seizoenen (vanaf de 1ste graad lager onderwijs)

- ▶ 1. Inleiding tot de schilderijen *De Seizoenen* ▶ [hier](#)
- ▶ 2. Het weerbericht bij *De Seizoenen* ▶ [hier](#)
- ▶ 3. Ontcijfer de seizoenen ▶ [hier](#)
- ▶ 4. Identificeer de maanden in de schilderijen van *De Seizoenen* ▶ [hier](#)
- ▶ 5. Wat maakt men van graan ▶ [hier](#)
- ▶ De schilderijen *De Seizoenen* in hoge resolutie ▶ [hier](#)

Bronnen van de afbeeldingen

Het leven van Bruegel (p. 1-3)

1	<i>Portret van de schilder Pieter Bruegel</i> , Johannes Wierix (toegeschreven aan), gravure, in Dominicus Lampsonius, <i>Pictorum Aliquot Celebrium Praecipuae Germaniae Inferioris</i> , 1572, Antwerpen
3	<i>Het grote Alpenlandschap</i> , Jan en Lucas van Doetecum (naar Bruegel de Oude), gravure, 1555, BNF - Département Estampes et photographies, Parijs
6a	<i>Portret van Karel V</i> , Juan Patoja de la Cruz (naar Titiaan), olie op doek, ca. 1605, Pradomuseum, Madrid
6b	<i>Portret van Margaretha van Parma</i> , Antonio Morro, olie op doek, 1562, Staatliche Museum, Berlin
7	<i>Portret van de schilder Pieter Coecke van Aelst</i> , Johannes Wierix (toegeschreven aan), gravure, in Dominicus Lampsonius, <i>Pictorum Aliquot Celebrium Praecipuae Germaniae Inferioris</i> , 1572, Antwerpen
8	<i>Zelfportret</i> , Catharina van Hemessen, olie op hout, 1548, Kunstmuseum, Basel <i>Opmerking – Dit schilderij is toegevoegd ter illustratie want het is geen portret van Mayken.</i>
10a	<i>Portret van Jan Bruegel de Oude</i> , Antoon Van Dyck, olie op doek, begin 17de eeuw, Pinacoteek, Munchen
10b	<i>Portret van Pieter Bruegel de Jonge</i> , Antoon Van Dyck, ets, begin 17de eeuw, <i>The Frick Collection</i> , New York
12	<i>De kunstenaar en zijn opdrachtgever</i> , Pieter Bruegel (vermeend zelfportret), inkt met pluim, ca.1565, Albertina, Wenen
13	<i>Zicht op het Coudenbergpaleis</i> , Anoniem, olie op doek, 17de eeuw, Museum van de Stad Brussel (Broodhuis), Brussel
14	<i>De toren van Babel</i> (detail), Pieter Bruegel, olie op hout, 1563, Kunsthistorisches Museum, Wenen

Brussel in de 16de eeuw – de kaarten (p. 3 et 4)

Kaart van de stad Brussel, Jacob van Deventer, aquarel, 1550-54, KBR – Afdeling Kaarten en Plannen, Brussel: [link naar de kaart](#)

Bruxella, Georg Braun en Frans Hogenberg, in *Civitates Orbis Terrarum*, gravure en aquarel, 1572, KBR – Afdeling Kaarten en Plannen: [link naar de kaart](#)

Architectuur in de 16de eeuw en in de schilderijen van Bruegel (p. 5-7)

Het gevecht tussen Carnaval en Vasten (detail), Pieter Bruegel, olie op hout, 1559, Kunsthistorisches Museum, Wenen

Een werf in de 16de eeuw (p. 7)

De toren van Babel, Pieter Bruegel, olie op hout, 1563, Kunsthistorisches Museum, Wenen

Aan tafel! In de 16de eeuw siècle (p. 9-12)

De boerenbruiloft, Pieter Bruegel, olie op hout, 1567, Kunsthistorisches Museum, Wenen

Banket der Monarchen, Alonso Sánchez Coello, olie op doek, 1579, Museum Narodowe, Poznan

Erfgoedklassen & Burgerschap · beheerd door de vzw Paleis van Keizer Karel · Koningsstraat 2-4, 1000 Brussel
 Ondernemingsnr. R.P.R. Franstalige ondernemingsrechtbank Brussel : 0463.156.291
 erfgoedklassen@coudenberg.brussels · www.erfgoedklassen.brussels · +32 (0)2 563 61 79
 IBAN BE90 7360 3156 0632 BIC KRED BEBB